

ДЕНКО

МІСЦІВ ГОРДІЄНКО

ІСТОРИЧНЕ Оповідання

А. К А Щ Е Н К О

Кость Гордієнко

історичне оповідання

На чужині

1948

Обкладинка художника
П. Капшученка

Видання Книжкового Товариства
«УНІВЕРСАЛЬНА БІБЛІОТЕКА»

Боротьба в другій половині 17-го віку Польщі, Туреччини та Московської держави за владу над Україною, разом із змаганням самої України за свою волю й незалежність від сусідів, як відомо, мали наслідком Велику Руїну Правобережної України та зміцнення московської влади на Лівобережній.

Занепад українського життя, що повстав після того, відбився на Запоріжжі. Як на Україні за гетьманування Самойловича та Мазепи не було кому обстоювати за права простого українського люду й козацтва, так і на Запоріжжі, після смерті славного кошового отамана Сірка, що сталася року 1681, на протязі двадцяти років не було кому обстоювати за право й вольности Війська Запорозького.

Як відомо, обрання гетьманом Мазепи сталося на поході російського та українського війська з Криму, не «вільними голосами» всього козацтва, а голосами козацької старшини, якій загадав обрати Мазепу начальник московського війська – князь Голицин. За те своє обрання Мазепа, як зазначає М. Костомарів у своїй монографії «Ма-

зепи», подарував князю Голіцину 11 000 карбованців червінцями, три пуди всякого срібного посуду, на 5 000 карб. всяких інших коштовних речей та трьох арабських коней, вищий же російський уряд Мазепа задобрив тим, що без відома запорожського Коша, підписав згоду на будівництво по запорожських землях російських кріпостей і тим назавжди порушив права Війська Запорозького на його кров'ю придбані землі.

Скориставшись умовою з Мазепою, російський уряд, року 1688, збудував біля устя річки Самари Новобогородську кріпость. при чому сам Мазепа з 20 000 гетьманських козаків та 10 000 московських стрільців стояв біля Самари й заступав нову будову від запорожців, щоб вони їй не шкодили. Року 1689 російське військо, по наказу князя Голіцина, счинило погром запорожського Самарського монастиря й порозганяло геть усіх ченців і ще того ж року збудувало біля річки Самари другу кріпость - Новосергієвську, де тепер село Вільне.

По тих кріпостях було посаджено московські залоги, а околиці кріпостей залюднено всякими поселенцями, які разом з стрільцями рубали на будову запорожські ліси, забирали собі понад Самарою їхні пасіки й чинили всякі інші шкоди.

Військо Запоріжське, що відвоювало в 16-му віці свої степи й луки від татарів, зав-

жди обстоювало свої державні права на ті землі. Так, коли поляки, року 1634 порушили ті права запорожців і збудували над першим порогом Кодацьку кріпость, запорожці з гетьманом Сулимою другого року її зруйнували й спалили, а коли поляки поновили її, Хмельницький року 1648 зруйнував її вдруге. Російський уряд не визнавав за Військом Запорозьким державних прав на землю, кажучи, що коли запорожці піддані Московських царів, то й землі їхні - все Запорозжя - повинно бути власністю Московської держави.

Зазначена різниця в цьому питанні поглядів Війська Запорозького та російсько уряду довела з часом Військо Запорозьке до загибуні і у цьому чимало винні необачні, неосвічені й недотепні кошові отамани, що брали до рук булаву після Івана Сірка, бо в справі оборони прав Війська на свої землі вони обмежувались лише посилкою до царівни Софії та царя Петра I-го депутацій з скаргами, хоч і бачили, що ті скарги не давали ніяких наслідків.

Року 1698 Військо Запорозьке зробило цареві Петрові I велику послугу: під проводом кошового отамана Мороза та славного ватажка Чалого воно вийшло байдаками в море, напало на кримські береги й вистеживши в Чорному морі турецьку флоту, погромило її. Тим походом запорожці при-

тягли на себе більшість турецької сили й дали тим цареві Петрові I можливість добути міцну турецьку кріпость Азов. За ту послугу запорожці сподівались дістати затвердження своїх стародавніх прав на землі Запорожжя, але замість того цар Петро I ще гірше порушив права Війська Запорожського, видавши наказ збудувати на лівому березі Дніпра, проти самої Запорожської Січі, нову кріпость - Кам'яний Затон.

Таке відношення царя до Війська Запорожського викликало в Січі велике обурення. Козаки упевнились в тому, що московська зверхність загрожує існуванню Війська Запорожського й на початку року 1702 обрали кошовим отаманом одвертого ворога московської зверхности, козака Платнірівського курія Костя Гордієнка - Головка.

Хто був з роду Кость Гордієнко й з якого часу перебував він на Січі невідомо. На істричній сцені Гордієнко з'являється зразу в ролі кошового отамана Війська Запорожського. Скальковський в історії Нової Січі говорить, що Кость Гордієнко був родом з Волині, з українського шляхетського роду Гординських, що, захопившись козацькою славою, він покинув свою дідизну й виїшов на Січ, уславився там відвагою й добув собі велику пошану й прихильність товариства. Інше говорить про минуле Гордієнка Д. Яворницький. На його гадку, Гордієнко був

родом з Полтавщини, а освіту дістав у Київській академії.

З напису на надгробку Гордієнка відомо, що ймення батька було Гордій, прикладати ж прізвище по йменню батька є звичаєм на Лівобережній Україні, а не на Волині, через те гадка Д. Яворницького про те, що Годієнко був родом з Полтавщини на нашу думку певніша, ніж думка Скальковського. Що до освіти Гордієнка, то можемо з певністю сказати, що вона була по тому часові, мабуть, найвища; це стверджується як тим, що при зустрічі з шведським королем Карлом XII Гордієнко привітав його промовою на латинській мові, так і редакцією конституції України, яку він разом з Пилипом Орликом склав року 1710 в Бендерах.

По своїй вдачі Гордієнко був повною протилежністю Мазепі, з яким через кілька років його поєднала недоля. Мазепа був пан і весь вік проводив поділ людности на панство та хлопство; роздавав українські землі козацькій старшині разом з посполитим людом, наближаючи тим становище українського люду до московського кріпацтва - Гордієнко ж обстоював за рівність прав всього українського люду й через те був ворогом усякого панства й поневолення людей одного стану людьми другого стану. Мазепа був хитрий і потайний, і майже до останнього часу поєднання з Карлом XII прики-

дався щирим прихильником московської зверхности, через що й зіпсував свою справу. Гордієнко ж і до обрання на уряд кошового отамана й після того обрання повсякчас одверто, навіть, при царських посланцях, виставляв себе ворогом московської зверхности й тим придбав собі довір'я всього запорожського товариства.

Ця протилежність думок та вдачі гетьмана Мазепи та кошового отамана Гордієнка зробила їх ворогами, але треба гадати, що oprіч різниці поглядів, були ще якісь особисті причини ворогування Мазепи до Гордієнка, бо те ворогування, як ми побачимо, виявилось у першій же рік отаманування Гордієнка. Початок цієї ворожнечі треба шукати раніше. Починаючи з року 1688 запорожці, побачивши, як на гетьманщині старшина пригнітила поспільство, почали підбурювати селян Лубенського та Миргородського полків до повстання проти панів (старшини). Було кілька вибухів повстання й погромів, навіть, у маєтках самого Мазепи; треба гадати, що в тій агітації Гордієнко брав діяльну участь і нею він придбав собі славу поміж українською людністю, так і ненависть з боку Мазепи.

Прийнявши року 1702 булаву кошового отамана, Гордієнко 23 жовтня того ж року послав цареві Петрові I листа з застереженням, що Військо Запорозьке не хоче мати

московського города в Кам'яному Затоні. «Ще начальники московського війська» писав він, «на збудували того городу, а вже перевіз наш біля Кодаку відняли й чинять нам усякі кривди й збитки; через те Військо Запорозьське наказу про збудування городу в Кам'яному Затоні слухати не буде, ламати камінь на будівлю того городу на землях Запорозжя не дозволить, а хто прибуде з московськими людьми той город будувати, то запорожці будуть оружно на них бити».

Під той час цар Петро I вже зтягся у війну з шведами, запорожці були йому дуже потрібні й через те він змовчав Гордієнкові за його листа й, навіть, послав на Січ коштовні подарунки й жалування, звелівши боярину Протасову, що повіз ті подарунки, прийняти від запорожців присягу.

Вичитавши урочисто, як годилося по козацьким звичаям, царського листа серед козацької ради й прийнявши царські подарунки, Гордієнко, на пропозицію Протасова - цілувати хрест на вірну службу цареві, рішучо відповів, що Військо Запорозьське не буде присягати цареві через те, що московський уряд порушив вольности запорожські, збудувавши городки по Самарі й будуючи кріпость у Кам'яному Затоні, а що коли ті городки будуть поруйновані, так тоді Військо Запорозьське й присягу цареві складе.

Мазепа почувши про те, яку відповідь дав Гордієнко царському посланцеві, послав цареві доноса, запевняючи, що вся непокоря запорожців пішла виключно через Гордієнка й що претензії запорожців на землі по Самарі зовсім безпідставні, бо вони, мовляв, не мають на ті землі царської жалованої грамоти. Порадивши одночасно цареві вжити проти запорожців рішучих заходів, Мазепа послав на Січ кількох своїх прибічників, щоб підмовляти й підмогоричувати запорожців, аби скинули Гордієнка з отаманування та щоб подбали про те, щоб, як він казав, «того проклятого пса, Гордієнка, не стало», - тобто подбали про те, щоб Гордієнка було вбито.

Лукаві Мазепини заходи почасти вдалися - Гордієнка хоч і не було вбито, та на роковій раді кошовим отаманом на 1703 рік запорожці обрали не його, а представника партії покірливих, прихильника Мазепи, Герасима Крису. З цього скористувався російський уряд і раптом закінчив будування Кам'яного Затону. Проте, вплив Гордієнка на запорожців скоро знову піднявся й з кінцем 1703 року товариство знову доручило йому отаманську булаву.

Ставши знову кошовим, Гордієнко почав силою підтримувати свої протести проти порушення запорожських вольностей. Весною він вирудив з Січі на Самару 3000 запорож-

ців з наказом поруйнувати самарські московські городки й вимести геть з Запорозжя всіх захожих поселенців, хто не належав до Війська Запорозжського. Той відділ запорожців здобув штурмом городок, попалив околиці Новобогордського городка й захопив чимало коней та худоби, що були власністю московських людей, але самої Новобогородської кріпости не здобув, бо не мав великих гармат. Покинувши її, запорожці пішли на Орель і зігнули з лівого боку всіх поселенців, що понаходили туди з Полтавщини, Харківщини й навіть з Московщини. Одночасно з тим Гордієнко почав утискувати росіян і в Кам'яному Затоні.

Хоч ці вчинки Гордієнка й були одверто ворожі до тодішнього російського уряду, а проте в них неможна вбачати заміру кошового стати на бік ворогів російської держави, бо в тому ж 1704 році 2 000 запорожців були при російському війську на Ладозі й у місяць червні брали участь в атакуванні шведів на Чорній Річці, біля Неви.

Року 1706 російський уряд, щоб забезпечити собі підчас війни з шведами спокій з боку Туреччини, згодився на перемещування південних кордонів Запорозжя з татарськими землями. Гордієнко, стежучи за тим межуванням і побачивши, що представники царя не обстоюють нерухоности запорожських земель, протестував перед царем проти

того, що запорожські землі межуються без згоди й, навіть, участі запорожського Коша й доводив, що з часів литовського князя Вітовта межа з татарами починалася від Старого Очакова й ішла берегом моря та лиманом до самого устя Дніпра, «де урочище Сто Могил». «Та ще й море», писав він, «було наше, поки з берега кінь доставав дно копи-тами; Дніпро ж завжди був запорожський і ніяких меж на ньому не було».

На протести Гордієнка російський уряд не звернув ніякої уваги й віддав татарам та туркам усі низи річок Інгула, Висуні та Інгульця, протягши межу від річки Бугу до устя річки Кам'янки у Дніпро. Запорожське товариство не дуже було збентежене з того межування, бо не визнавало ніяких меж, а користувалось своїми землями до самих лиманів, як і раніше, та не так спокійно глянув на цей вчинок російського уряду Гордієнко. Він тепер ще дужче упевнивсь у тому, що російський уряд, вимагаючи від запорожців кривавої служби на користь держави, зовсім не дбає про інтереси самого Запорожжя й може зрадити його повсякчас, коли з того можливо буде мати користь.

Роками 1706 та 1707 на Січі заходами Мазепи знову взяла гору партія поміркованої старшини й кошовими отаманами були в ті роки Петро Сорочинський та Лукаш Тимофійєнко. Отаманування їхні визначилися тим,

що на Січ приїздив з Дону, збираючись підняти проти московської влади збройне повстання, козак Булавин. Він умовляв запорожський Кіш подати йому поміч й виступити проти московського війська, поки більшість його на війні з шведами.

Кошовий отаман Сорочинський рішучо повстав проти цього й навіть примусив Булавина виїхати геть з Січі. Цей вчинок Сорочинського не до вподоби був більшості запорожців, бо на Січі ще жили перекази про ті часи, коли донські козаки допомагали запорожцям в морських походах на турків і в боротьбі з поляками. Великі натовпи незадоволених зібрались на раду, вимагаючи від Сорочинського, щоб по лицарському звичаю подав донським козакам помочі, а коли він відмовився те зробити, то рада скинула його з уряду й обрала вчетверте вже Костя Гордієнка.

Проте й Гордієнко не згодився вести запорожців на Дін на поміч Булавину, щоб не лишати Запорожжя необороненим від татар та російського війська, яке стяло поруч Січі в Кам'яному Затоні й Новобогородську. Він тільки на раді оголосив, що по стародавнім звичаям усі запорожці під проводом отаманів Безпалого та Драного пішли на Донець на поміч Булавину. Як відомо, всіх тих козаків року 1708, після бою з російським військом та козаками Мазепи в Бахмутсь-

кому городку було оточено, й вони надзвичайно вперто обороняючись, всі до одного наложили там головами.

У приборканні повстання Булавина, Мазепа з наказу царя Петра, взяв найжвавішу участь і через те треба гадати, що року 1708 навіть, за кілька місяців до поєднання з Карлом, між ним та Гордієнком ще не було нічого спільного, та й сам Мазепа навряд чи мав тоді на думці переходити на бік Карла, бо трудно зрозуміти, щоб намисливши таке діло він, гамуючи повстання донців, копав сам собі яму.

Тимчасом восени року 1708 шведський король Карл 12 - й вступив з невеликим військом з Литви в Україну й тут, несподівано для всіх, розійшлася по Україні чутка, що Мазепа за Десною поєднався з Карлом. Зроблено було це Мазепою зовсім необачно. Замість того, щоб згромадити козацьке українське військо на час такої рішучої події біля себе, він, навпаки, розкидав його поза межі України: частину послав по наказу царя Петра на Дін та Донець, другу на Литву й третю, навіть, на береги Неви, так що до Карла він привів зовсім нікчемну потугу в якихось 4 500 козаків та ще купку військових старшин, котра, до того кажучи, порозбігалась від нього зараз же, як тільки побачила, що війська шведського занадто мало.

Друга необачність Мазепи була в тому, що

він підчас свого гетьманування утискав українське поспільство й, навіть, козацтво, через що, замість того, щоб придбати любов народню, придбав собі від нього зневір'я й ненависть. Нарешті, третьою помилкою Мазепи було ворогування з запорожцями й найбільше з Гордієнком, для котрого вчинок Мазепи був такою ж несподіванкою, як і для всієї України.

Помилками Мазепи цар Петро зразу ж скористався. Він поспів вислати з України всі козацькі полки, які ще там лишались, раніше ніж старшина тих полків довідалась про єднання гетьмана з шведами, а на Україну зараз прислав військо московське з Меншиковим і обсадив ним усі городи, де ще не було шведів. На Батурин російське військо впадало раніше, ніж туди поспіли шведи й Мазепа, і добувши його через зраду когось з місцевої людности, що відімкнув потайний пролаз, сплюндрувало місто дощенту, вирізавши доноги всю людність. Далі, негайно після того, цар викликав у Глухів козацьку старшину з трьох полків, що не пішли з Мазепою й нічого не відали про його заміри, й там звелів обрати гетьманом млявого вдачою Стародубського полковника Скоропадського.

На Січі про приєднання гетьмана до шведів довідались теж не скоро. Тільки в середині листопаду кошовий Гордієнко майже одночасно дістав два листи: першого від

Мазепа з повідомленням, що рятуючи рідний край від московської неволі, він поєднався з шведським королем Карлом XII, і другий — від царя Петра з повідомлення про зраду Мазепа й з порадою лишитись вірним цареві. Слідом за тими листами на Січ прибули царські посланці Кисленський та Теплицький. Вони привезли Гордієнкові нового листа, в якому цар повідомляючи Військо Запорозьке про обрання Скоропадського гетьманом замість Мазепа, умовляв запорожців бути слухняними новому гетьманові.

Разом з останнім листом на Січ були привезені коштовні від царя подарунки: кошовому 500 червінців, старшині 2.000 червінців і на козаків 12.000 червінців. Гордієнко подарунки прийняв, у відповідь же на царську грамоту написав за згодою ради довгого листа, в котрому повставав вже не тільки за права Війська Запорозького, але й за права всієї України. Лист був повний докорів за порушення московськими царями автономної України, забезпеченої Переяславською умовою з Богданом Хмельницьким під той час, коли Україна, визволившись зпід польської кормиги без помочі московської держави, прилучилась до неї своєю волею. Наприкінці листа Гордієнко вимагав від царя: 1) щоб на Україні було знищено все російське й українське панство, козацтву ж та народові посполитому щоб була повернена пов-

на воля й давні права, які вони мали підчас Переяславської умови; 2) Щоб усі московські городки по Самарі та в Кам'яному Затоні були негайно розкопані й знищені.

Таким чином і в даному разі Гордієнко не таївся з своїми бажаннями й вимогами, як Мазепа, а писав одверто, не вважаючи на те, що знав палку й сувору вдачу царя Петра й силу його війська.

Не діставши на свого листа відповіді, Гордієнко зрозумів, що нема чого сподіватись йому царської ласки та згоди на його вимоги, і після того як 1 січня року 1709 його було в шостий раз обрано кошовим отаманом, вирядив два відділи запорожського війська, кількістю на 6.000 душ, у Старий та Новий Кодаки, маючи метою, щоб не дати російському війську захопити ті кріпости й тим перетяти запорожцям шляхи на Україну й до шведського війська.

Довідавшись про настрій Гордієнка, російський уряд почав чинити всякі заходи до того, щоб скинути його з отаманування, а в військо вкинути замішання. І справді, після виходу з Січі більшости війська, решта запорожців почала хвилюватись. Усім уже було видно, що справа йде до одвертої війни з Московською державою й це страхало поміркованих козаків, а найбільше тих, що мали якусь маєтність на Запоріжжі або на Україні. На радах, що відбувались у Січі з приво-

ду війни, Гордієнко, чуючи нарікання поміркованих, не один раз і булаву складав та запорожська молодь і голота всякий раз примушувала його знову приймати уряд кошового, московських же прихильників розганяла й, навіть, біла.

Побачивши, що Гордієнка скинути з уряду нелегко, Меншіков, щоб перетяти йому шлях на Україну, опанував з російським військом Омельники, Кременчук, Потоки, Монжальєвку та декотрі містечка по Орелі. Тільки й це не допомогло: не діставши від царя ніякої, навіть, обіцянки про задоволення запорожських вимог, Гордієнко вже рішив приєднатися до шведського короля й зробити останню спробу зброєю повернути Україну до вільного й незалежного життя. З тією метою 1 березня Гордієнко, лишивши Січ на наказного отамана Михайла Симонченка, рушив з тисячою запорожців з Січі на Кодакі й прилучивши до себе відділи війська, вислані в Кодакі раніше, пішов на Переволочину. Там відбулася велика рада, в котрій брала участь також і запорожська переволочанська залога з полковником Нестулієм і на тій раді всі запорожські козаки ухвалили приєднатись до Мазепи й шведів.

У середині березня Гордієнко рушив з запорожцями на Царичанку, а проти нього туди ж з 3.000 російських драгунів вийшов бригадир Кемпель. Запорожці рішучо атаку-

вали драгунів і більше сотні з них порубали та стільки ж захопили в бранці, останніх же розігнали.

Після того Гордієнко погромив російське військо під Келебердою й почав добувати городи по Орелі й по Ворсклі. Український простий люд ще добре пам'ятав славу своїх заступників і обронців його волі запорожців і почав озброюватись та прилучатись до запорожців, так що під рукою Гордієнка скоро згуртувалось біля 15.000 душ. Проте з повстанців запорожцям було користи дуже мало, бо проти гармат, рушниць та штиків російського війська вони мали тільки коси та вила.

Відчинивши тими боями собі шляхи на Україну, Гордієнко пішов з військом у Диканьку, де пробував Мазепа. Бажаючи щастя Україні, запорожський кошовий отаман рішив забути свою зневагу до гетьмана, поєднатись з ним і, навіть, признати старшування Мазепи, як гетьмана. Вступивши, після урочистої зустрічі з боку Мазепиної старшини, в хату, де жив Мазепа, і заставши його біля столу, на якому лежали військові клейноди, Гордієнко вклонився йому, поцілував на ознаку пошани гетьманський бунчук і в присутності запорожської й української старшини сказав Мазепі:

«Військо Запорозьке й я дякуємо вам за те, що як гетьман України, ви взяли до серця

те становище, до котрого дійшла наша батьківщина й почали визволяти її від московської влади. Ми певні, що саме з цією метою, а не з якоїсь персональної користи, ви попросили протекції шведського короля, і тільки через те ми зважились допомагати вам щиро, не зважаючи на небезпеку нашого життя, і коритись вашій волі, так що ви волите наказувати нам, щоб досягти бажаної мети».

Відповідаючи кошовому, Мазепа дякував Запорозькому Війську за довір'я й запевняв, що складаючись на шведського короля, він не мав на меті своєї власної користи, а вчинив так, не маючи вже сили терпіти неправдиві утиски на неньку Україну.

З Диканьки Гордієнко разом з Мазепою поїхав у Великі Будища, щоб стати перед очі шведського короля Карла, Гордієнко звернувся до нього з промовою на латинській мові, дякуючи від усього Війська Запорозького за те, що король обіцяв оборону як Війську Запорозькому, так і всьому народу українському проти загального ворога. За короля відповідав Гордієнкові; теж на латинській мові, шведський державний секретар Гермелін. Він висловив запорожцям королівську подяку за хоробрість під Царичанкою й радив скористуватись щасливим випадком і здобути собі стародавню волю та права. Ця промова після того була ще раз переказана сла'вянською мовою, щоб могли зрозуміти її

всі запорожці.

Після тих промов король частував Мазепу, Гордієнка й їхню старшину обідом, а на другий день у присутності короля відбулися наради про військові справи. По скінченні ж нарад з королем, Гордієнко перевів своє військо повз Полтаву, де знаходилась велика московська залога, на південь у Нові Санжари і там розташувався табором.

Через якийсь час сюди до кошового дійшли вістки, що запорожцям дуже шкодить Чигиринський полковник Галаган повідомляючи Меншікова й Голіцина про всі рухи запорожського війська. Гнат Галаган був колись полковником на Запорозжжі, пізніше ж перейшов до Мазепи й став полковником на Україні й найближчим, після Орлика, однодумцем Мазепи. З Мазепою разом він перейшов і до Карла XII, та тільки роздивившись, що у шведів удесятеро менше війська, ніж у царя, і вгадавши на чисту боці буде перемога, він скористувався випадком, коли був з козаками на під'їздах, і перебіг до російського війська, причому захопив у бранці і привів до самого царя кілька десятків шведів. Цар пробачивши Галаганові його тимчасову зраду й, призначивши його полковником охочекомонного полку, звелів служити собі проти запорожців, звичаї котрих Галаган так добре знав.

Щоб покарати того запорожського зрад-

ка, Гордієнко послав на Чигирин полк запорожців та вони не змогли здобути Галагана, бо Голцін встиг прислати йому з Київа поміч.

З того часу почалися на військо запорожське й Гордієнка пригоди. На Січі поміж запорожцями, що не пішли з Гордієнком, та що позбирались з рибальства, повстали сварки. Прихильники Гордієнка зачипали московських людей, що сиділи в Кам'яному Затоні і хотіли здобути ту кріпость, прихильники ж покори не давали того зробити. На початку квітня помірковані взяли гору й скинувши поза очі Гордієнка з отаманування, обрали замість нього Петра Сорочинського.

Російський уряд дуже тішився з приводу обрання в Січі нового отамана, але не минуло й кількох тижнів, як настрій на Січі знов одмінився й більшість товариства та й сам Сорочинський, ухвалили на раді обстоювати свої права й вольности зброєю й послати до кримського хана просити його помочі.

Тимчасом на полки Гордієнка почав наступати з російським військом генерал Рене. Він вибив невеликі ватаги запорожців з Маячки та Нехворощі на Орелі й вирізав по тих містах всю людність разом з жінками й дітьми за те, що допомагали запорожцям, а всі оселі попалив. Далі він перейшов до Соколівки на Ворсклі й став там табором з сьома тисяча-

ми драгунів та піхоти. Квітня 17 до Сокилки ж на поміч запорожцям прийшов шведський генерал Крузе з трьома тисячами війська й оточивши разом з запорожцями табір росіян почав добувати його. Становище Рене стало дуже скрутним. Він з російським військом мусів продиратись крізь ворогів, і хоч дістався з облоги, та стратив при тому 1.500 москалів.

Через бої по Орелі Гордієнко не спромігся заступити шлях російському війську, що саме плило Дніпром з Києва руйнувати Січ. Карл XII, вступаючи з Литви в Гетьманщину необачно покинув у себе позаду Канів з чималим російським військом князя Голіцина й коли дійшов до Полтави, то мав російське військо не тільки зі сходу та з півночі, а й з заходу - у Києві, Каневі Черкасах та Чигирині. Користуючись таким становищем, цар Петро I, як тільки на початку квітня довідався, що новий кошовий Війська Запорозького Петро Сорочинський поїхав у Крим просити татарської помочі, зараз же звелів полковнику Яковліву рушити з трьома полками війська Дніпром на Запоріжжя й захопити Січ.

Спускаючись Дніпром, Яковлів прилучив до себе по шляху полк донських козаків і вийшов на беріг біля Келеберди, де стояла перша невелика запорожська залога. Запорожці не маючи сил змагатись, відійшли на

Переволочину. Яковлів же Келеберду спалив і вирізавши всіх мешканців, теж наблизивсь до Переволочиної. У цьому місті була невелика кріпость з запорожською залогою з 600 козаків та біля двох тисяч озброєних мешканців, що стали на бік запорожців. Оточивши Переволочину з чималою силою, Яковлів вимагав, щоб запорожці віддалились на царську ласку, та тільки запорожці, знаючи вже яку мала долю людність у Келеберді, що, навіть, не змагалась, воліли ліпше всім наложити головами в чесному бою, ніж віддатись на муку своєю волею.

Підкотивши гармати до міста, Яковлів почав громити кріпость, а порушивши стіни, почав її штурмувати. Запорожці завзято оборонялись, та сила їхня була за слаба: гармат не було зовсім, а штиків та рушниць теж; у повстанців же зброя була ще далеко гірша. За якийсь час нерівної боротьби запорожці всі полягли в бою, з повстанцями ж та останніми переволочанами росіяни розправились з нечуваною жорстокістю: всіх, хто ховався по хатах та повітках, вони замикали з двору й живцем палили разом з будівлями; інших або кололи й різали, або колесували й четвертували. За кілька годин у Переволочині не лишилось жадної живої душі та й самої Переволочини не лишилось, опріч димарів від хат. Навіть млин на Дніпрі Яковлів звелів попалити, човни ж усі побрав з собою,

під своє військо й поплив далі.

Після Переволочини московське військо легко побрало обидва Кодаки, бо на них було лише по кілька десятків запорожців, і посунуло Дніпром та східним його берегом далі до Кам'яного Затону. Прилучивши там до себе московську заложу з великими гарматами, Яковлів 9 травня підступив до Січі, а 10-го почав уже громити її з гармат.

Кошового отамана Сорочинського під той час в Січі не було: він їздив у Крим просити ханської помочі, влада ж була в руках наказного кошового Якіма Богуша. Усіх запорожців у Січі було не більше, як 1.000 душ та й з тих більшість складали старі та покалічені діди; молодь уся була з Гордієнком у Гетьманщині, решта ж товариства, як звичайно була по лугах та лиманах. Проте, не зважаючи на обмаль товариства, Яким Богуш зумів вдмухнути в душі запорожців рішучість вмерти ліпше на окопах неньки Січі в нерівній боротьбі, аніж врятувавшись у плавнях Базавлуку, що зовсім легко було зробити, затоптати свою козацьку славу в болото й віддати Січ москалеві, як казали запорожці, «за спасибі».

Два дні громив Яковлів Січ гарматними кулями та каленими бомбами, поки січові куріні зайнялися й почали один по одному горіти. Запорожці намагалися гасити полум'я та Яковлів перешкоджував їм те робити, б'ючи

на них з гармат.

За два дні Богуш упевнився, що оборонити Січ з такою малою силою товариства, як у нього, неможливо, бо окопи й розкати Січі були довгі, й на третю ніч, покинувши Чортомлицьку Січ, перевізся з запорожцями на острів Старе Городище, де ще збереглися руїни Старої Січі часів Степана Баторія та часів приїзду на Запорожжя Еріха Лясоти, посланця німецького цесаря. Туди ж за ніч Богуш перевіз декілька гармат, поновив окопи й розпочав нове змагання. Тепер Яковліву доводилось атакувати запорожців човнами, але коли москалі почали підпливати човнами, то запорожці влучно били їх з рушниць та гармат і, розбиваючи човни, кілька раз вкривали річку Скарбну головами потопавших ворогів.

Травня 14 був найдужчий штурм, і хоч запорожці дуже потерпіли від гарматньої палби з берега, а проте відгромили військо Яковліва й убили при тому одного полковника, кілька офіцерів і більше трьох сотен москалів. Яковлів почав уже вагатись - чи не покинути йому штурм, аж тут на поміч йому наспів з Чигирину полковник Галаган з двома охочекомонними полками. З такою великою силою, яка склалася після того в Яковліва (біля 12.000), йому вже не трудно було добути запорожців і, зігнавши з усіх околиць якнайбільше човнів, він вдерся таки

на Городище й почав штурмувати стародавні окопи. Запорожці, одбиваючись шаблями, один по одному гинули на московських штигах, а всетаки не хотіли скоритись.

Та чого не змогла зробити сила, те зробила зрада. Серед кривавого бою на окопи вискочив Галаган і почав присягатись, що він заступиться за своїх давніх товаришів і врятує їм життя, аби тільки вони видали зброю.

- Ось вам хрест, товариші, - гукав він - що ні в кого й волос не впаде з голови!

Ці слова засмутили запорожців і побачивши, що їх лишилось тільки невелика купка й що змагання безнадійне, вони почали складати зброю. Та не встигли вони того зробити, як сам Галаган і натовпи москалів почали їх колоти. З розпачу кілька десятків запорожців вкинулись у річку Скарбну й, перепливши її, врятувались у плавні, тих же, що не могли того зробити, здебільшого поранених, кількістю 278 душ, було захоплено в бранці.

Після бою на одному з окопів знайшли тяжко пораненого Богуша, котрий скоро помер; останнім же бранцям, розлютовані впертим змаганням, начальники російського війська завдавали таких тяжких мук, яких не вміли вигадувати, навіть, татари і замордувавши людей на смерть, ще вішали мертвих на щибеницях, прироблених до тороків (не-

великих плотів), і пускали Дніпром униз, щоб і ті запорожці, що рибачили нижче Січі, знали, яка кара їх усіх чекає.

Більшість січових будинків погріла ще підчас атакування Січі, останні ж Яковлів попалив уже після, не пошкодувавши, навіть, церкви Св. Покрови, з якої по його наказу, було винесено тільки іконостаса. Лютування побідників не вгамувалось, навіть, на тому, й вони ще порозкопували на січовому кладовищі домовини, а найперше розрили могилу славного кошового отамана Івана Сірка, кістки ж його розкидали по степу.

Діставши звістку про зруйнування Січі, цар Петро дуже радів і подарував Гнату Галагану «за вірну службу» село Боровице, про запорожців же видав по всій Україні наказ, щоб їх де б хто не захопив, катував на смерть.

Гордієнка, як і всіх запорожців, що були при ньому, вістка про зруйнування Січі вразила дуже тяжко, а проте ніякого такого заколоту у війську Гордієнка не стало і воно лишилось прихильним до свого отамана. Можливо, що Гордієнко в той час добре вже, як і Галаган, зрозумів, що справа Мазепи та короля Карла безнадійна, бо шведське військо з кожним днем тануло, російське ж усе зростало, йому й на думку не спадало, щоб зрадою рідному красві купити собі життя і спокій. Гордієнко передбачав і можливість

нападу російського війська на Січ і ще в березні радив королеві Карлові добути Полтаву, що заступала шляхи на Запорожжя. Король було згодився на те й 4 квітня, разом з Гордієнком та запорожцями, штурмував Полтаву, та тільки той штурм був невдалий і облога Полтави затяглася аж три місяці, а тим часом до Полтави наближався сам цар Петро I з великим військом.

Карлові XII доводилось починати щось рішуче й він зважився знову всією силою штурмувати Полтаву. Тільки доля давно відгахнулася від шведського короля - оглядаючи 17 червня табір царського війська, він був тяжко поранений у ногу. Перетерплюючи муку, король 21 червня, лежучи вже на носіах, все таки розпочав штурм Полтави. Запорожці в тому штурмі вели перед і дуже багато стратили товариства по Полтавських окопах та стінах. Бій тягся два дні й усе ж таки шведи не мали сили вдертись у місто, а тимчасом царське військо почало оточувати й Полтаву й шведів. Червня 29 сталася рішуча баталія, що прозвана Полтавською, і в тій битві російське військо задавило шведів своєю кількістю.

Народня українська пісня згадує так про цю подію.:

Хвалилися запорожці Полтави дістати.

Ще Полтави не дістали, а вже швед
іздався; -

На бідную головоньку кошовий zostався.
Ой, умерла кошового старенькая мати,
Ой, нікому кошовому порадоньки дати.

Розбиті шведські полки мусіли відступати від Дніпра, щоб врятуватись у турецьких землях, і Карл вирядив Гордієнка з запорожцями вперед, щоб упорядкувати перевіз у Переволочній. Гордієнко хутко пішов понад Ворсклю й ранком 29 червня був уже в Переволочині, та тільки не знайшовши там ніяких засобів для перевозу - всі байдаки й човни, які Яковлів не побрав з собою, він попав, так що запорожці по околицях ледве знайшли декілька дубів.

Першим після запорожців прибув до Дніпра Мазепа й надвечір 29 червня запорожці вже перевезли його, Орлика й іншу старшину, що лишилася біля Мазепи, на правий берег. Король Карл не міг поспіти за Мазепою - тяжка рана завдавала йому підчас подорожі великої муки й примушувала везти його обережно, а тимчасом російське військо хутко настигало шведів. Становище короля було дуже скрутне й коли б Гордієнко не наготовив для нього заздалегідь двох дубів, то він дістався б цареві Петрові в бранці. Та тільки Гордієнко вже держав для нього наготові два спаровані докупі байдаки й як тільки вночі короля привезли, він вкотив його карету на ті байдаки й перехопив короля на

правий беріг Дніпра.

За день 29 червня шведського війська та Мазепових козаків перевезлося за Дніпро дуже небагато через брак човнів. Далеко з більшим поспіхом перевозилися через річку запорожці. Передбачуючи собі від побідників мордування та смерть, запорожці перепливали Дніпро разом з кінями, держучись за їхню гриву, піші ж кидались у воду, захопивши до рук дошки з возів, ярма, колеса або в'язки очерету, й держучись за ті речі, перепливали річку самоплавом. Через те, коли ранком 30 червня до Дніпра наспіло російське військо, на лівому березі лишилося ще 16.000 шведів, тисячі зо три українських козаків та повстанців і тільки 220 запорожців.

Стративши мужність і розгубивши, мабуть, підчас утечі гармати й обоз, шведський генерал не наваживсь битись і запитав привідця російського війська Меншікова, на яких умовах шведи можуть здатись. Той відповів, що вони мають видати зброю й тоді їм усім буде забезпечене життя за винятком запорожців та інших підданців царя - зрадників. Шведи скорились своїй долі, запорожці ж, знаючи які нечувані муки чекали їх в руках побідників, кинулися з берега в Дніпро й здебільшого загинули в хвилях рідної річки. Найтяжча доля судилась гетьманським козакам та повстанцям: їх півроку

мордували по в'язницях, катували на шибеницях, колесували, четвертували, а деяку частину заслали на Сибір на каторгу.

За Дніпром Гордієнкові й запорожцям був вільний шлях на Запорозжя, де було чимало захистних міст для того, щоб стати новим кошем, а проте він не хотів покинути шведського короля й Мазепу, які без запорожців у степах неодмінно загинули б. Він повів їх понад річкою Омельником, а далі поради іти через верхів'я Інгульця та понад Інгулом на південь.

Ранком 6 липня Гордієнко вивів усіх мандрівників до Бугу й біля берега тієї річки всі отаборились на 25 верств нижче устя річки Інгулу. Треба було перевозитись на правий бік Бугу, що був тут у дві верстви завширшки, а ніяких засобів до перевозу не було. Довелося послати до Очаківського паші просити суден для перевозу й прогаяти через це кілька день. Нарешті шведи за великі гроші добули турецький корабель і перевезлись на турецький бік, а за шведами почали перевозитись і запорожці, але ледве встигла перевезтись половина їх, як до Бугу почав наближатись Волконський з російськими драгунами. Тоді ті запорожці, що не встигли перевезтись за Гордієнком, повернули коней по Бугу й подались у добре їм відомі байраки Дикого Поля: заплутавши ж у степу драгунів, повернули на устя Дніпра й приєднались

до того товариства, яке з кошовим отаманом Петром Сорочинським уже скупчилося на устях річки Кам'янки.

Прибувши в Очаків король Карл, не маючи з чого годувати запорожців, дозволив їм іти, куди сами знають, і більшість їх теж подалася степами на Запорожжя. Гордієнко ж з кількома сотнями товариства все таки залишились біля короля й перейшов з ним та з Мазепою в Бендери, де Мазепа, пригнічений тяжкими подіями й чутками, що цар Петро дає туркам 300.000 талярів, аби йому видали гетьмана, 22 серпня року 1709 помер.

Не вважаючи на тяжку недолю, що впала на голову спільників короля Карла, Гордієнко та Пилип Орлик, що лишився після Мазепи старшим представником України при шведському королеві, не стратили свого завзяття й надії на те, що занепад шведського короля й України тільки тимчасовий і що, навіть, султан турецький не повинен згодитись на те, щоб Росія зрештою прилучила до себе Україну й Запорожжя, Гордієнко пестував у своїй душі мрію, що за допомогою Швеції й Туреччини, Україна таки буде незалежною ні від кого державою, і тепер клопотався про те, щоб султан дозволив запорожцям закласти Січ на татарських землях біля Дніпра.

Коли султан дав на те свою згоду, Гордієнко раніше, ніж повернутись на Запорожжя,

визнав потрібним обрати гетьмана незалежної від Російської держави України й на козацькій раді, скликаній у травні 1710 року в Бендерах, гетьманом України було проголошено Пилипа Орлика.

Після того Гордієнко й запорожці з одного боку, а Орлик з другого, склали умову про те, як повинна порядкуватись надалі Україна. Та умова, або, сказати б, конституція, складалася з багатьох пунктів, з яких ми зазначимо десять, на нашу думку найголовніших.

1) На Україні мусить панувати віра православна з митрополією у Києві, залежною тільки від Царгородського патріярха.

2) Межа України з Польщею повинна бути по річці Случ, а з Московією, як зазначено в Переяславській умові з Богданом Хмельницьким.

3) З Кримським ханством має бути приязнь.

4) Столиці України Київу й усім городам українським хай будуть забезпечені давні права.

5) Гетьман повинен пильнувати, щоб ні полковники ні інша військова старшина не забирали собі в підданці й не примушували ні до якої панщини ані козаків, ані посполитих.

6) Гетьман не має права нікого призначати на посади, бо всі посади мають бути ви-

борні.

7) Гетьман не має права нікого судити, а всі справи, навіть за образу самого гетьмана, передавати на генеральний суд.

8) Тричі на рік: на Різдво, на Великдень та на Покрову в гетьманській резиденції мають бути генеральні ради задля вирішення всяких найважливіших справ. На ті ради мають з'їздитись: генеральна старшина, полковники з усією полковою старшиною й отниками; виборні від полків, генеральні совітники і представники Запорозького Війська.

9) Побудовані російським військом на Запорозжжі городки повинні бути зруйновані й ніхто на запорозьких землях не має права будувати ніяких городків.

10) Городи: Трахтемирів, Келеберда й Переволочина з перевозами повинні належати Війську Запорозькому, а також і весь Дніпро з річками, починаючи від Переволочини до самого Очакова.

Окрім цих головних пунктів, було списано ще багато другорядних, що дуже докладно обґрунтовували конституцію України.

Десятого травня року 1710 король Карл XII ухвалив як обрання Орлика гетьманом, так і вищезазначену конституцію. Здавалося - все було обмірковано добре та тільки не судилось упорядникам конституції повернутись на Україну, щоб здійснювати її.

Поки Гордієнко клопотався про тимчасову протекцію для запорожців від султана та кримського хана, до нового коша запорожського, на устя Кам'янки зібралось уже знову біля 8.000 козаків і кількість їх щодня збільшувалася втікачами з України. Ті втікачі приносили запорожцям тяжкі вісти. Вся людність полків Миргородського та Полтавського за те, що ставала на бік запорожців, була тяжко покарана засланням у Сибір, навіть смертною карою; від нового гетьмана Скоропадського після того, як небезпека українського повстання вже минула, було відібрано всяку владу; тих козаків, що були біля Мазепи, хоч би й мимо волі, тяжко було катовано, а кого не замордовано на смерть, того заслано в Сибір; останніх же козаків українських, навіть тих полків, що лишились усю війну на боці царського війська, почали посилати на Ладугу й у Петербург копати канали понад озерами та річками.

Втікачі розказували, що з тих козаків, котрих ганяли на каналські роботи, майже половина гинула від незвичайного, болотяного, повітря в чужій стороні, решта ж поверталася каліками; та не вважаючи на те, замість померших та покалічених козаків, державний уряд посилав на північні канали все нові та нові козацькі полки.

- Якщо ви приїдете на Україну, - переказували запорожцям з Гетьманщини, - то всі

агинете; єднайтесь з татарами та визводять-
се нас, бо ми всі від Москви пропали.

Опріч «каналських робіт», що почалися
1700 року, українських козаків тепер по-
чали посилати ще на північний Кавказ «на
лінію», обороняти російську границю від Ку-
банської орди, й там вони тисячами гинули
від татарів, черкесів та від пропасниці. Про
каналські роботи та походи «на лінію» збе-
реглися, навіть, народні пісні:

У Глухові, у городі, в усі дзвони дзвонять,
Та вже ж наших козаченьків на лінію гонять,
У Глухові, у городі, стрельнули з гармати -
Не по однім козаченьку заплакала мати.
У Глухові огні горять, у Полтаві димно-
На могилі гетьман стоїть - геть там його видно:
«Допевняйся, пан-гетьмане, допевняйся плати,
Як не будеш допевнятись - будем утікати!»
«Ой, ідіте же панове, до Петра, до свата,
Ой, там буде нам, панове, велика заплата,
По заступу у рученьки та ще і лопата! -
Сидить козак на могилі, сорочку латає -
Ой, кинувся до черемка - копійки немає.
(Хав козак на лінію та й вельми обдувся,
Іде козак із лінії - як лико зігнувся!

Під впливом таких звісток з України, за-
торожці хоч і сумували за рідним Базавлу-
ком, а коли гетьман Скоропадський, серед
літа року 1710 прислав до коша листа, умо-
вляючи відцуратись бусурменів та просити

ласки царя, то на раді було ухвалено запорожцями дуже глузливу й докірливу гетьманові відповідь.

На початку листопаду 1710 року на Кам'янську Січ прибув Гордієнко з вісткою, що султан турецький та хан кримський приймають запорожців у свою ласку й призначають їм під Січ землі біля Алешок, річки Конки та Кардашівського лиману. Тільки сам Гордієнко радив товариству не переходити зараз туди з кошем, бо з весни султан мав розпочати з царем війну за Україну, й ще невідомо, на чому та війна скінчиться.

Після бурхливої наради, що відбулася того ж місяця, запорожці обрали Гордієнка кошовим отаманом, а напровесні року 1711, з метою визволення України, він з кількома тисячами запорожців вийшов на захід і, сполучившись десь біля Бугу з невеличкою силою татарів та з Пилипом Орликом, разом з ними вступив у Правобережну Україну.

Напочатку справа визволення України пішла дуже добре. Як тільки з початком турецької війни царське військо перейшло від Дніпра за Дністер, Гордієнко з запорожцями перетяв позад російського війська шляхи та захоплював російські обози й тим призвів царя до скрутного становища. Разом запорожці почали піднімати земляків проти російської влади.

Людність українська радо зустрічала за-

порожців - давніх оборонців своєї волі й прав і, озброюючись, приставала до запорожців, складаючи полки козаків під рукою Пилипа Орлика. Умань, Чигирин, Торговиця, Кальник та Корсунь з своїми округами признали Орлика гетьманом і побільшили Орликове військо, так що в нього та Гордієнка скоро складалося біля 16.000 війська, опріч татарів. З тією силою вони пішли назустріч генеральному осавулу Бутовичу, що вів проти них по наказу гетьмана Скоропадського, лівобережних козаків і погромивши упень його військо під Лисянкою, захопили й самого Бутовича в бранці. Після того Гордієнко й Орлик опанували ще Богуславом та Каневом і підступили до Білої Церкви.

Тільки тут доля вже покинула Орлика. Ні в козаків, ні в татарів не було годящих гармат, у Білій же Церкві сиділа чимала московська залога з великими гарматами. Штурм козаків було відбито, й обставини вимагали зтяжної облоги городу, спільники ж Орлика не хотіли ні йти на штурм, ні стояти на місці, а користуючись тим, що Україна лежала необоронена, розбіглись загонами й почали пустошити країну, забираючи тисячі людей у неволю. Почувши про вчинки татарів, козаки повстанці покинули Орлика й пішли оброняти свої оселі, так що він мусів зняти облогу города й пославши

султанові й шведському королеві скарги на татар, відійшов з Гордієнком за Дністер.

Зрада татарів під Білою Церквою так само підтяла справу Орлика, як колись їхня ж зрада під Берестечком підтяла справу Богдана Хмельницького. Люд український розчарувався й зневірився в Орликові й уже не покладав на нього надії, як на гетьмана.

Тимчасом Гордієнко, перейшовши з запорожцями Дністер, увесь час воював на шляхах російського війська й сприяв тому, що туркам вдалося зрештою оточити царське військо. Цар Петро опинившись у такому становищі, що мусів відкупитись грішми, аби турецький визир випустив його з військом у свою землю. Коли в той час складали з турками умову про згоду, цар змушений був повернути їм Азов та Таганрог, усе Запорожжя й назавжди зріктись втручання в справи польські й козацькі.

Орлик та Гордієнко тарктували останню умову так, що московське військо повинно вийти геть з усієї України й лишити її вільною від усякого свого впливу, царський же уряд, після того, як російське військо перейшло вже за Дніпро й було в безпеці, заявив, що він віддає Запорожжя та Правобережну Україну. Орлик та Гордієнко їздили в Стамбул і благали султана йти знову з військом, щоб одняти від царя й Лівобережну Україну та султан на те не згодився й Лівобережна

Україна лишилася під царською владою.

Повернувшись з Стамбулу на Запорожжя, Гордієнко застав Січ уже в Алешках, бо під час війни російське військо зігнало запорожців з річки Кам'янки.

Січ була ще не впорядкована, і Гордієнкові довелося будувати курені й церкву. Запорожці будувались неохоче. Не подобалась їм місцевість, віддана татарам під Січ і до того в Алешках вони були далеко відірвані від Великого Лугу й від України. Всі будинки в Січі робились похапцем і неначе на невеликий час, і, навіть, церква св. Покрови мала стіни з очерету, пов'язаного в пучечки, а не з квадратного лісу, як у Чортомлицькій Січі; замість даху ж на церкву було нап'ято царуса.

Упорядкувавши Січ деяк, запорожське товариство розійшлося по своїх одвічних луках, степах та лиманах, а найбільша частина подалася на Самару, бо всі запоржські землі, за підставі прутської умови, російське військо покинуло, поруйнувавши й свої Самарські городки та Кам'яний Затон.

Заплутане становище було тільки на правобережній Україні. Російське військо хоч і зайшло з більшости городів, та не хотіло посидати Білої Церкви. Маючи думку вдержати Правобережну Україну під владою Запорожського Війська, Гордієнко по городах на південь від Білої Церкви становив запо-

рожські залоги й з історії відомо, що наприклад року 1712, він призначив полковником в Умань курінного товариша Поповича. Та тільки воля, навіть, цієї невеличкої частини України протяглася недовго. Російський уряд передав Білу Церкву не запорожцям, а полякам, і ті почали оружною силою поширювати свою владу на південь, відбираючи від запорожців місто за містом. З другого боку й Війську Запорозькому, маючи осередком Алешки, відірваному від України Дніпром та безмежними татарськими й запорозькими степами, трудно було вдержати свою владу на Україні, так що та влада тільки й держалась до року 1715, поки кошовим отаманом на Січі був ще Гордієнко.

Тимчасом відносини татарів до запорожців почали гіршати. Підчас миру з Росією запорожці не дуже були потрібні ханові, взагалі ж татарам вони були тягарем, бо взяли під Січ частину татарських земель. Запорожці й самі охоче перейшли б назад на свою Січ до Базавлуку, але хан не дозволяв того, щоб запорожці, бува, знову не передалися під російську зверхність, і примушував їх стояти кошом в Алешках, де місцевість була дуже сумна й піскувата. Друге горе запорожців було в тому, що підчас руйнування Чортомлицької Січі вони втратили всі свої гармати й Січ Алешківська була зовсім необоронена, так що підчас усяких непорозу-

днів з татарами, останні могли б захопити Січ до своїх рук. Не вважаючи на всі домагання Гордієнка, хан не хотів дати Війську Запорозькому гармат з своїх кріпостів, коли ж Гордієнко знайшов і відкопав на низу Дніпра гармати, закопані в пісках кошовим отаманом Морозом підчас повороту з заморського походу року 1698, і хотів рештувати цими гарматами Січ, то хан погрожував забрати знайдені гармати до своїх рук, так що запорожцям довелося знову захоронити добуті гармати в потайному місці. Нарешті хан відібрав від запорожців стародавнє право брати вільно сіль у Прогноях і примусив їх платити за ту сіль мито. Соли Військо Запорозьке завжди потребувало дуже багато, щоб солити рибу, котрою воно харчувалося й зиму й літо та ще продавало в Польщу й Україну, і через те накладене ханом мито лягло на Військо Запорозьке великим тягарем.

Дуже тяжко було запорожцям ще й тому, що бусурмани, яких вони завжди звикли звати поганцями й ворогами святого хреста, яких їхні діди й прадіди споконвіку били, тепер намагались бути їхніми панами й, навіть, примушували їх воювати татарських та турецьких ворогів і за бусурменів проливати свою кров. Більшість запорожців провадили війну поруч з бусурманами і за бусурманів

навіть гріх, і через те нарікали на своє становище.

Всі ці обставини запорожського життя під татарською зверхністю мали наслідком те, що вже починаючи з року 1714 поміж запорожцями почались розмови про те, якби вирватись з непевного становища й повернутись знову під протекцію християнського царя. Прихильники завзятого Гордієнка почали з часом страчувати свій вплив на громаду й року 1714 кошовим отаманом замість нього було обрано представника партії прихильної до російської зверхності Івана Малашевича. Того ж року, заходами Малашевича, військова рада ухвалила послати цареві через гетьмана Скоропадського прохання, щоб прийняв знову Військо Запорозьке під свою руку, але цар не згодився на бажання запорожців, та й не міг згодитись, бо без нової війни султан не віддав би йому Запорозжя.

Запорожці були обурені такими вимогами хана, а тут ще хан відібрав від війська право вільного рибальства на Дніпрових гирлах та почав брати з рибалок мито й нарешті все це довело до того, що запорожці вдруге звернулись до царя з проханням прийняти їх під свою руку, присягати ж ханові зріклися.

Розуміючи, що військо Запорозьке, коли б було прийняте під руку царя виключно «з царської ласки», вже не зможе зберегти своїх стародавніх прав та волі, Гордієнко на-

Дався не допустити до того, й хоч не мав на Січі ніякого уряду, а включно з щирої любови до Запорозжя, поїхав до хана клопотатись на користь Війська Запорозького, упевнюючи хана, що угиски на запорожців примусять їх знову піддатись цареві. Добре відомий ханові, і навіть султанові, Гордієнко мав вплив у Бахчисараї й року 1715 хан Каплан Гирей, щоб привернути Військо Запорозьке знову до себе, подарував йому Кизикерменський перевіз через Дніпро з усіма від його прибутками.

А прибутки з Кизикерменського перевозу були чималі, не менші за колишні прибутки з перевозу Переволочанського й це на якийсь час заспокоїло запорожців і затримало бажання переходити під російську протекцію, тим більше, що з України надходили все такі саме тяжкі вістки, як і раніше. Російський уряд не хотів і чути про запорожців, бо саме під ці часи зрештою знищував автономію України. Людність українську все дужче обтяжували постійно московського війська, козаків же щороку все дужче мордували всякими роботами й не тільки вже на каналах від Петербургу до Волги та на Кавказькій лінії, а ще й на каналі від Волги до Дону, та на гирлах біля Астрахані та на будівлі всяких кріпостей. З усяким роком козацтво українське все дужче тануло, як кажуть, «мов страсна свічка на повітрі», пе-

ревертаючись на грабарів та вимираючих на роботах. Професор М. Грушевський в «Історії України» рахує, що тільки за п'ять років (1720-1725) на російських державних роботах померло біля 20.000 козаків, ганяли ж козаків на роботи не з 1720, а з 1700 року, з самого початку шведської війни!

Врешті козаки за часів Петра I до того вже збідніли, що не мали за що купити коня, і перевертались на посполитих - хліборобів. Полковничі уряди вже роздавались росіянам, з смертю ж гетьмана Скоропадського, року 1723, російський уряд зовсім не дозволив обирати гетьмана, так що навіть тинь української автономії було знищено. Кари й утиски на козацтво не припинялись. Ще року 1723 було вислано 10.000 козаків на Кавказ, над Каспійське море, будувати кріпость Святого Хреста, а друга половина знесилалась, то року 1724 на їх місце було послано 10.000 козаків з других козацьких полків, і тільки смерть Петра I, що сталася на початку 1725 року, припинила те винищування українського козацтва.

Зрозуміло, що під впливом таких вісток з України, запорожців не дуже то приваблювала російська зверхність, і Гордієнкові, хоч він і не був кошовим отаманом, не трудно було здержувати й розбивати вплив на товариство московських прихильників. Цариця Катерина I, що заступала місце Петра I, ста-

спісся до України й запорожців так само неприхильно, як і її попередник, і через те запорожці сиділи тихо в Алешках, і хоч не любили їх через піски та сумну місцевість, а за те вільно користувались своїми землями від Висі, Синюхи та Бугу до Донця й, навіть, після прутської умови до устя Дону. На Січі запорожців пробувало повсякчас небагато, більшість же перемешкувала понад Бугом, Самарою та по Великому Лугу. Через згоду з татарами тепер безпечно було жити скрізь по землях Запорожжя й завдяки тому вони рчали рясно вкриватися зимовниками та сікаками запорожських дідів.

Але від року 1727 цариця Катерина I зійшла з світу, й політика Росії що до українського питання враз перевернулася. При неолітньому цареві Петрові II владу в державі спочатку забрав до своїх рук Меншиков, а пізніше Долгорукий. Обидва вони були ворогами Веляминова, що правив Україною після скасування гетьманства, й ворогами так званої «Малоросійської Колегії». Колегію ту зараз же було скасовано, Веляминова притягнуто до суду, а українську старшину оповіщено, щоб збиралася й знову збирала собі гетьмана.

Не розуміючи, що такі одміни зробилися не з признання окремих прав України, а лише з помсти до представників порядків царя Петра I, українська старшина, не стямив-

шись з радости, зібралась і по вказівці представників уряду, обрала гетьманом миргородського полковника Данила Апостола. Чутка про поновлення гетьманства й полесі для України скоро дійшла й до Січі й зміцнили партію Івана Малашевича та Івана Гусака, прихильну до російської зверхности, так що того ж року 19 жовтня, не зважаючи на застереження Гордієнка, кошовий отаман Павло Хведорів, за згодою ради, послав до нового гетьмана листа з проханням клопотатись про те, щоб цар прийняв запорожців під свою руку.

З того прохання знову нічого не вийшло і, мабуть, запорожці ще довго прожили б під турецькою зверхністю, коли б у грудні 1727 року не сталось нещасливої події, що враз відвернула запорожців від татарів. Калга Салтан (другою особою після хана) несподівано прибув з військом на Буг і звелів усім ватагам запорожців, що були там на рибальстві та полюванні, кількістю до 2000 душ, узброятись і йти з ним, буцім би по наказу хана на Буджак утихомирювати непокірливих мурз. Запорожці послухались Калги й разом з його військом пішли воювати Білгородську орду. Проте, через якийсь час виявилось, що Калга Салтан робив усе те не по наказу хана, а поставши проти його волі. Слідом за тією чуткою, весною 1728 року, на Буджак прибув сам хан з великим військом і захопивши

залгу Салтана до своїх рук, вирядив у Стамбул на страту, запорожців же, відібравши від них зброю, звелів продати в неволю на ялери.

Коли чутка про цю подію розійшлася по всіх річках та лугах Запорожжя, то все товариство запорожське надзвичайно обурилось проти татарів і всіх прихильників бусурманської зверхности. На Січі, де, як звичайно, пробувало небагато козаків, і де ще не знали про те, що сталось на Буджаку, саме під той час взяла гору партія прихильна до бусурманської зверхности й 28 травня 1728 року вона в одинадцятий раз обрала Костя Гордієнка кошовим отаманом. Почувши про те, вороги бусурманської зверхности, згуртувавшись на Самарі, рішили силою відібрати від Гордієнка клейноди й передатись під протекцію царя.

Під проводом завзятого ворога бусурманів Ірана Гусака, прихильники московської зверхности, сівши на 40 байдаків, прибули Дніпром та Кінською в Алешківську Січ, сликали там раду й почали дорікати Гордієнкові за те, що призвів Військо Запорожське до такої недолі й ганьби, що татари не тільки знуцаються над запорожцями, а, навіть, продають їх у неволю. Гордієнко виправдувався, кажучи, що таке нещастя сталось через непорозуміння; що він поїде до хана, а коли треба буде, то й до султана скаржитись і то-

вариство буде повернене на волю. Але прихильники Малашевича й Гусака не хотіли нічого й слухати й погрожували старому кошовому навіть смертю. В оборону Гордієнка почав було говорити бувший кошовий отаман Карпо Сидоренко, застерігаючи товариство, що московська зверхність доведе й запорожців, як довела гетманців до канальських робіт, а ті роботи гірші за турецьку каторгу, але ті козаки, що прибули з Гусаком, Сидоренка в запалі побили, а Гордієнка закували в кайдани.

Забравши після того владу до своїх рук, прихильники московської зверхности погромили в Січі всі крамниці й шинки, забрали з церкви всі святощі й, підпаливши всі січові будинки, перевезлися під Кизикерменем через Дніпро на правий берег, та й пішли на місце Старої Січі на устя Чортомлика. Там запорожці зняли з Гордієнка ланцюги, вибрали кошовим отаманом Івана Гусака й розіслали по всіх кутках Запорозжя звістку про перехід Коша на Стару Січ.

Ставши кошовим, Іван Гусак зараз же вив'їздив у Петербург посланців з проханням, щоб Військо Запорозьке було прийняте під царську руку, та тільки на цей раз, замість відповіді на прохання запорозького Коша, був виданий гетьманові й усім пограничним начальникам наказ, що на Україну дозволяється пускати тільки поодиноких запорозж-

ців, коли б же вони наважились перейти Орель цілим військом, їх треба відбивати назад за кордон оружною рукою.

Коли, повернувшись на Січ, посланці розказали, що цар запорожців під свою руку не приймає, то козаків обхопив страх татарської й турецької помсти за зраду. На Січі сталося заміщення й запорожці погрожували бити кошового Гусака за те, що призвів Військо Запорозьке до такого непевного становища. Побачивши таке, Гусак з купою своїх найближчих приятелів утік потай з Січі на Гетьманщину.

Після втечі Гусака очі всього Війська Запорозького знову обернулися до тільки недавно покривдженого й ображеного Костя Гордієнка. Всі запорожці добре знали, що тільки один він своїм впливом на хана міг врятувати Військо Запорозьке від султанського гніву, й зібравши раду, в дванадцятий раз обрали Гордієнка кошовим отаманом. Тільки він через свій немалий уже вік, а може через пережитку від товариства тяжку образу, не схотів уже прийняти булаву.

Засмучені запорожці не знали вже що робити та Гордієнко їх заспокоїв, що хоч він і незгоден бути кошовим отаманом, а служити товариству буде до смерти й серця на товариство за незароблені кайдани він не має. Не зважаючи на старість, він сів на коня й поїхавши в Бахчисарай, заспокоїв хана, ска-

завши, ніби запорожці покинули Алешки виключно через те, що їм не доподобив та місцевість, а що все таки вони лишилися на своїх одвічних землях і не мають на мислі переходити під зверхність російського царя.

Хоч Гордієнкові й пощастилось врятувати запорожців від помсти хана й султана, а проте останній через якийсь час прислав Бендерського пашу подивитись, яку будову роблять запорожці на усті Чортомлика й врешті наказав, щоб запорожці перейшли з Січчю далі від російського кордону. Змушені, таким чином, знову покинути Стару Січ, запорожці року 1730 перейшли на устя річки Кам'янки й вдруге стали там Кошем.

З року 1731 обставини почали складатись так, що російська держава знову почула потребу в запорожцях. Цариця Ганна Іванівна звеліла будувати по Орелі цілу низку кріпостей, так звану «Українську Лінію», а розпорядчик цієї роботи граф Вейсбах упевнив її, що найкращою обороною для цієї лінії було б Військо Запорозьке. Серпня 31 року 1731 кошовому отаманові Малашевичу було послано від Вейсбаха за згодою цариці таємного листа, в якому Військо Запорозьке сповіщає про те, що наближається час, коли цариця згодиться прийняти запорожців на свою службу.

З того часу влада на Запорозжжі вже весь час була в руках партії, прихильної до мос-

зовської зверхности. Старий Кость Гордієнко кілька разів намагався застерегти товариство, що повернувшись у російське підданство Військо Запорозьке не зможе зберегти своїх земель і своєї волі та всі його застереження йшли на марно, бо Малашевич розбив його вплив на товариство, упевнив запорожців, що за вірну службу цариця буде держати Військо Запорозьке з стародавніми його правами й вольностями.

Серпня 31 року 1733 в Кам'янську Січ було прислано царицину грамоту, якою «провиди» запорожцям прощались, їх приймали в російське підданство. Але Кость Гордієнко не дожив до цієї рішучої хвилини: кайдани, накітні на нього товаришами в 1728 році, підтягли його здоровля, дальші ж події на Січі та входи Малашевича до повернення Війська Запорозького під російську владу без ніякого забезпечення за Військом Запорозьким незалежности, ще більше сприяли передчасній його смерті й 5 травня 1733 року Кость Гордієнко вмер.

Запорозьке товариство, пригадуючи правдиву душу, завзяття й лицарство свого старого кошового отамана, поховало його урочищем з мушкетною та гарматною пальбою й насипало над його домовиною таку саму високу могилу, яку було насипано й над домовиною Івана Сірка біля Чортомлицької Січі. Та могила й хрест над нею збереглися й

до наших часів над Дніпровою протокою «Козацьке Річище», недалеко села Кам'янки на Таврії. На хресті ще можливо розібрати напис, зроблений слав'янською мовою: «Во імя Отца і Сина і Святого Духа здесь опочивает раб Божий Константин Гордієнко отаман кошовий славного Війська Запорозького Низового а курія Платириівського: представився року 1733, мая 5 числа.»
